

Viktoriiia Voloshenko

ORCID: 0000-0002-1286-7870

(Instytut Religioznawstwa – filia Lwowskiego Muzeum Religii, Ukraina)

Роль українських інтелектуалів у підготовці релігійних видань для селянства Наддніпрянської України: галицький вимір¹

Rola ukraińskiej inteligencji w przygotowaniu publikacji religijnych dla chłopstwa Ukrainy Naddnieprzańskiej: wymiar galicyjski

W artykule przedstawiono rolę inteligencji naddnieprzańskiej w przygotowywaniu publikacji religijnych dla chłopstwa oraz doświadczenie aprobaty tych tekstów w wydaniach lwowskiej „Prosvity”. Uwzględniono wyznaczenie miejsca tego typu druków w projektach edukacyjnych i narodotwórczych. Zagadnienie rozpatrywane jest w kontekście przedstawienia krótkiej historii wydawania popularnych książek religijnych na Ukrainie Naddnieprzańskiej oraz określenia znaczenia tego rodzaju publikacji w życiu społecznym Galicji.

Słowa kluczowe: publikacje religijne, inteligencja ukraińska, oświecenie chłopów, lwowska „Prosvita”, ukraiński projekt narodotwórczy

Вступ

У другій половині XIX - на початку XX ст. українські інтелектуали Наддніпрянщини і Галичини просвіту “народу” (фактично селянства) пов’язували з потребою поширення знань, корисних для реорганізації

¹ Принагідно хочу висловити подяку польському Національному Центру Науки (NCN) за надання річної стипендії для продовження наукової праці у Польщі. Водночас дякую доктору габлітованому, професору Гданського університету Магдалені Новак за повсякчасну допомогу в реалізації цієї програми та консультації під час підготовки статті. Особливо дякую старшому науковому співробітнику Інституту українознавства НАН України Наталії Колб за допомогу у пошуку літератури у складних умовах початку повномасштабної війни Росії проти України, а також за дозвіл користуватись рукописами з власного архіву.

політичного і господарського життя, формування модерної ідентичності. На тлі процесів секуляризації і потреб пристосування цього “освітнього стандарту” до картини світу потенційних читачів, перед українськими активістами стояли непрості завдання визначення місця релігійних відомостей у планах просвіти селянства та вибору способів їх популяризації. Для наддніпрянських просвітників справа випуску видань “для народу” була утруднена через цензурні обмеження 1863, 1876 і 1883 рр. Нав’язання культурних контактів з галицькими інтелектуалами уможливило легальні форми діяльності в конституційній Австро-Угорській монархії², а співпраця з львівською “Просвітою” (1868-1939) відкривала шляхи апробації просвітницьких ідей.

У літературі проблема підготовки релігійних видань для селянства Наддніпрянщини побіжно підіймалася в дослідженнях перекладів Євангелія українською мовою³ та просвітницьких ініціатив Миколи Костомарова і Пантелеймона Куліша⁴. Факт наявності творів наддніпрянців у виданнях “Просвіти” (до 1876 р.) потрапляв до поля уваги Володимира Пашука⁵. Метою цієї статті є аналіз особливостей апробації релігійно-духовних творів наддніпрянських авторів у виданнях львівської “Просвіти” (від 1868 р. і до скасування цензурних заборон у 1905 р.), з огляду на потенційне використання цього типу друкованих матеріалів для просвіти селянства “Великої України” та окреслення їх місця в освітніх і націєтворчих проєктах наддніпрянців і галичан. Питання розкривається в контексті представлення короткої історії випуску рідномовних релігійних публікацій

² I. Raikivskiy, *Ideia ukrainskoi sobornosti v pidavstriiskii Halychyni (XIX – pochatok XX stolittia)*, Ivano-Frankivsk 2016, s. 213.

³ Zob. O. Dzera, *Istoriia ikrainskikh perekladiv Sviatoho Pysma*, “Inozemna filolohiia” 2014, nr 127, s. 214–222; O. Zbozhna, *Dovha i nelehka doroha do ukrainskoho narodu Sviatoho Pysma v perekhadi P. Kulisha, I. Puliuia, I. Nechuiia-Levytskoho (Do 90-richchia vid dnia pamiaty Ivana Puliuia)* [w:] *Vydatni postati v ukrainskii kulturi i nautsi: zb. pr.*, Ternopil 2008, t. 4, s. 302–308; A. Hnatenko, I. Kotenko, *Perekhady Pylypa Morachevskoho knyha Novoho Zavitu ta Psaltyria ukrainskoiu movoiu seredyny XIX st. (oryhinaly ta spysky u knyhoskhorichchakh Rosii ta Ukrainy)*, “Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy” 2007, вип. 12, с. 154–177; V. Meshka, *Uchast pravoslavnoho dukhovenstva v ukrainskomu natsionalnomu vidrodzhenni ostannioi chverti XIX st.*, “Naukovi pratsi. Istoriia” 2009, t. 94, vyp. 81, s. 19–22.

⁴ O. Honchar, *Mykola Kostomarov: postat istoryka na tli epokhy*. Kyiv 2017, s. 98; 112–119; 131–133; 153; Ye. Nakhlik, *Osoblyvosti relihiino-filisifskoho svitohliadu Panteleimona Kulisha*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 2006–2007, vyp. 15; tenže, *Svitohliad i tvorchist Panteleimona Kulisha*, Lviv 2007, t.2.

⁵ V. Pashuk, *Tserkovno-relihiina tematyka u pershykh vydanniakh Tovarystva “Prosvity” 1868–1871 rr.*, “Istoriia relihii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk” 2014, kn. 1, s. 217–235; tenže, *Tserkovno-relihiina tematyka u vydanniakh “Prosvity” 1872–1876 rr.*, “Istoriia relihii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk” 2016, ch. 1, s. 323–337.

у Наддніпрянщині та визначення ваги таких видань у суспільному житті Галичини. Основу джерельної бази дослідження становить опрацювання “Покажчика видань товариства “Просвіта” (1868-1939)”⁶. Також при підготовці розвідки використані опубліковані документи особистого походження⁷, начерки про стан львівської “Просвіти”⁸ та явище “народної літератури”⁹, статті з періодики¹⁰, архівні матеріали цензурних відомств¹¹ та факти, описані в історичній літературі.

Релігійні твори наддніпрянських авторів на шпальтах видань “Просвіти”

Одержавлення системи управління православною церквою у Російській імперії унеможливило перетворення церковних структур Наддніпрянщини на організовану національну силу з власною культурною політикою. Окремі спроби видання релігійної літератури рідною мовою до введення Валуєвського циркуляру 1863 р. робили лише представники

⁶ *Tovarystvo „Prosvita” u Lvovi: pokazhchyk vydan. 1868-1939: [kataloh]*, oprac.: O. H. Berbeka, L. V. Holovata, Lviv 1996.

⁷ O. Barvynskyi O., *Spomyny z moho zhyttia. Persha chast*, Lviv 1912; *Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho (1890-1941)*, red. O. D. Vasyliuk; L. V. Matvieieva, t.1 (1890-1917), Kyiv 2005; O. Lototskyi, *Storinky mynuloho*, t. II, Varshava 1933; S. Yephriemov, *Pro dni mynuli (spohady)*, Kyiv 2011.

⁸ I. Belei, *Dvadsiat i piat lit istorii T-va „Prosvity”*, Lviv 1894; M. Lozynskyi, *Sorok lit diialnosti „Prosvity”: V 40-litnyi yuvilei Tovarystva*, Lviv 1908; *Propamiatna knyha: pershyi ukraïnskyi prosvitno-ekonomichnyi konhres, uladzhenyi Tovarystvom „Prosvita” v sorokalittia zasnovannia u Lvovi v dniach 1 i 2 liutoho 1909 roku: Protokoly i repheraty*, Lviv 1910.

⁹ S. An-skii [Sh. Rapoport], *Ocherki narodnoi literatury*, Sankt-Peterburg 1894; N. Sumtsov, *Novieishia poeziia kak obrazovatelnoie sriedstvo dlia kriistian*, Kharkiv 1883.

¹⁰ A. Krymskyi, *Mykhailo Komar*, “Zoria” z 15(27) IX 1896, nr 18; L-ko Kh-na, *Opovistky I krytychni zamitky*, “Zoria” z 1(13) II 1894, nr 3; *Lvivski vydania Panteleimona Kulisha*, “Zoria” z 15(27) IV 1882, nr 8; *Red[faktsiia] “Ridnoho Kraiu”, Chasopis dlia batiushok i matushok*, “Ridnyi Krai” 1909, nr 10; M. Voronyi, *Panteleimon Kulish*, “Zoria” z 15(27) II 1897, nr 4.

¹¹ Archiwum Regionalne Obwodu Odeskiego, f. 9. Otdielnyii tsenzor po vnutriennei tsenzurie v h. Odessie, op. 1, od. zb. 308 Pieriepiska s Hlavnym Upravleniieim po dielam piechati o razrieshiennykh i zapreszeziennykh k izdaniiu proizviedieniiah Pushkina, Tobilievicha, Hrinchenko i dr. avtorov na ukrainskom yazykie; Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie, f. KMF 19. Dokumenty z istorii ukrainskoi kultury i revoliutziinoho ruhu, op. 1, od. zb. 21. Dielo o razreshenii Hlavnoho Upravleniia po dielam pieczati izdaniia oper, piesien, stichov i dr proizviedienii na ukrainskom yazykie; Dział rzadkich publikacji i rękopisów Odeskiej Narodowej Naukowej Biblioteki, f. 28. Phond M. Ph. Komarova, kart. 3, nr 482. S. Yephriemov; kart. 5, nr 484. M. Lobodovskyi; kart. 7, nr 486. P. Ya. Stebnytskyi; Instytut Rękopisów Biblioteki Narodowej Ukrainy im. W. Wernadskiego, f. 3(III). Kompleksny phond „Lystuvannia. Zibrannia lystiv vydatnykh diiachiv nauky i osvity XVII – XX st”, od. zb. 40922. Komarovu M. Ph. B. Hrinchenko.

духовенства Правобережжя, відносно нещодавно приєднаного до імперії (1793). Так, у 1849-1856 рр. подільський священник Василь Гречулевич випустив проповіді та підготував кілька релігійних брошур¹². У цих умовах провідну роль у виданні україномовних книжок релігійного змісту перebrала світська інтелігенція. Головна увага від 1830-х рр. була прикута до перекладу Біблійних текстів, що було відповіддю на виклики Романтизму і потреби осучаснення системи освіти (до 1870-х рр. селяни вчилися читати по Псалтирю та молитовниках, написаних церковнослов'янською мовою). Особливості практик навчання і церковного життя визначали підкреслено шанобливе ставлення селян до побожної книжки.

До перекладу Св. Письма приступали Григорій Квітка-Основ'яненко, Михайло Максимович, Петро Гулак-Артемівський (перекладені ним Псалми були надруковані у 1896 р. і 1904 р.). Вдалим вважався переклад Нового Завіту письменника і педагога Пилипа Морачевського¹³.

У межах українського націєтворчого проекту справу видання рідномовних релігійних книжок першими розглядали діячі Кирило-Мефодіївського товариства. За визнанням Бориса Грінченка, визволення народу з “духовного і соціального рабства” братчики (“сильно просякнута євангельськими ідеалами” молодь) вважали власною місією¹⁴. У 1845 р. свій поетичний цикл “Давидові псалми” написав Тарас Шевченко. Микола Костомаров, який відстоював ідею реформування освіти у “православно-християнському дусі”, наприкінці того ж таки 1845 р. підтримав пропозицію Пантелеймона Куліша зі збору коштів на україномовні просвітницькі видання. Пізніше повернувся до цієї ідеї після відбуття заслання, наприкінці 1850-х рр. Доводив, що для просвіти народу, поруч з науково-популярними виданнями, треба зладити коротку біблійну і церковну історію, катехизис, дещо з наук святих отців церкви і життєписів популярних в народі святих; мав намір видати українською мовою «Святе Письмо» і «Діяння святих апостолів». Однією з книжок, яку йому вдалось надрукувати за зібрані українською громадськістю кошти, був переклад «Оповідань з Святого Писання» (1863) Стефана Опатовича. У 1857-1859 рр. у листах до Т. Шевченка вчений ділився роздумами з приводу перекладу українською Євангелія¹⁵.

П. Куліш, скептично оцінюючи роль школи і літератури, які нібито долучали народ до “гнилої цивілізації”, доводив необхідність суворого від-

¹² Н. Stepanenko, *Kulturno-osvitnia diialnist pravoslavnoho duhovenstva Podillia (XIX – pochatok XX st.)*, “Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.”, 2001, vyp. II, s. 222.

¹³ Ye. Nakhlik, *Bibliia v perekladakh Panteleimona Kulisha*, “Roczniki Humanistyczne” 1996, t. XLIV, zeszyt 7, s. 132.

¹⁴ В. Hrinchenko, *P. A. Kulish. Biographicheskii ocherk*, Chernihov 1899, s. 6-7.

¹⁵ О. Honchar O., *Mykola Kostomarov...*, s. 98, 119, 131, 133, 153.

бору творів, рекомендованих для селянського читання, а “книгою книг”, “основою життя” вважав Євангеліє¹⁶. 1857 р. видрукував “Проповіді о. Гречулевича” та власноруч підготовану “ГраMATку”, до змісту якої вніс “Коротеньку священну историю” та “Великі слова из Письма Святого”. У цьому ж посібнику він вперше опублікував “Давидові псалми” Т. Шевченка; у 1860 р. просвітник видав їх у формі “метелика” у серії “Сільська бібліотека”. Наприкінці 1850-х рр. письменник вперше приступив до перекладу Біблії, а з кінця 1860-х рр. “рішуче взявся за відтворення біблійних книг рідною мовою”¹⁷, співпрацюючи з Іваном Пулюєм. Результат спільної праці побачив світ 1871 р. у Відні; того ж року у Львові був виданий переклад “Псалтиря”¹⁸. П. Куліш перекладав Св. Письмо до 1897 р. Залишений ним текст, відредагований Іваном Нечуй-Левицьким та доповнений І. Пулюєм, громадівці видали на початку 1904 р.

З початком гонінь на українське слово П. Куліш одним з перших серед наддніпрянців нав’язав зносини з галицькою народовецькою громадою. За згадками сучасників, у 1860-х рр. наддніпрянські письменники “перенесли були свій “курень писарській” до Галичини”, а ім’я П. Куліша за тих часів було “хоругвою” для народовців¹⁹. Серед іншого, просвітник співробітничав з народовцями у сфері створення і промоції рідномовних релігійних праць: написанні і обговоренні, друці і поширенні; апробації у просвітницькій роботі. Він нав’язував контакти і з групою народовців, чільним представником якої був Федір Заревич, і з молодшими народовецькими діячами (братами Володимиром, Олександром, Осипом Барвінськими, Анатолем Вахнянином та ін.), які, власне, заснували “Просвіту”. Історик Остап Серeda звернув увагу на роль однодумців Ф. Заревича у виробленні засад видавничої політики майбутньої “Просвіти”: підносили просвітницький потенціал української літератури на народномовній основі, захоплювалися ідеями Т. Шевченка та народників. Наполягаючи на потребі формування громадського самоусвідомлення селян та підготовки їх до умов грошової економіки, закликали не занедбувати “корму релігійно-морального”: поруч з навчальними книжками видавати житія святих. Ці ідеї були втілені у життя молодшими народовцями²⁰. Під час установчих зборів “Просвіти” 8 грудня 1868 р. А. Вахнянин пропонував взорувати просвітні видання наддніпрянських авторів, головним чином

¹⁶ В. Hrinchenko, *P. A. Kulish...*, s. 6.

¹⁷ Ye. Nakhlik, *Bibliia v perekladakh...*, s. 132.

¹⁸ M. Voronyi, *Panteleimon Kulish...*, s. 79.

¹⁹ *Lvivski vydania*, s. 120-123.

²⁰ O. Sereda, *Idei “orhanichnoho rozvoiu” na storinkakh chasopysu “Rus” (1867)*, “Україна: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 2010, vyp 19, s. 65-69.

П. Куліша²¹ (зокрема, в якості букваря використовувати його “ГраMATку”). Твори Григорія Квітки-Оснoв’ненка вважав корисними у роботі з викоренення моральних вад народу. При “популяризуванні науки” радив враховувати селянський інтерес до релігійних творів, до життєписів святих додавати згадки про національну історію. Поєднанням релігійної тематики із світською планував привабити потенційних читачів, а потім вже перейти до популяризації “наук реальних”²².

П. Куліш виказував не лише опосередкований, але й прямий вплив на видавничі плани народовців. Так, 1869 р. у листах до О. Барвінського надавав рекомендації щодо відбору художніх творів наддніпрянських письменників для просвітницьких видань: радив випускати рідномовні молитовники; вміщувати до “народних” хрестоматій власні переклади “Псалмів”, пропонував допомогу у підготовці текстів до друку²³. У сумі, першою релігійною публікацією “Просвіти” був друк двох “Псалмів” П. Куліша²⁴ у першому випуску збірника “Зоря: Читаночка для сільських людей”, зредагованого Омеляном Партицьким. Інтерес видавців “Просвіти” до творчості письменника проявлявся і надалі. У 1870 р. О. Барвінський у скомпонуваній ним “Рускій читанці для нижших клас середніх шкіл” (Ч. 1) запропонував читачам п’ять псалмів, перекладених товаришем. 1909 р. у тритомному виданні “Творів” П. Куліша читач міг ознайомитись з його біблійними перекладами (“З Святого Письма”: “Мусієві пісні”; “Передсмертна пісня”, “Іов”, “Коли написано книгу Іова”, “Товитові словеса, переказані старорусчиною”, 101 псалом з “Псалтиря або Книги хвали Божої”), поемою “Адам і Єва” та низкою поезій релігійного спрямування.

У читанках та ілюстрованих календарях “Просвіти” знайшли своє місце і кілька оповідань П. Куліша, заснованих на етнографічних матеріалах, у яких відбилосся переплетіння християнського і язичницького компонентів у релігійних віруваннях селян. У 1870 р. О. Партицький у “Зорі” (Вип. 4) представив увазі читачів відомий серед просвітників твір П. Куліша “Про померші душі: Оповідання бабусі”, вперше надрукований автором 1861 р. у серії “Сільська бібліотека”. Варто відзначити, що у тому ж випуску “Зорі” був оприлюднений твір Олекси Стороженка “Жонатий чорт”, з наявними у ньому демонологічними мотивами. Щодо оповідання П. Куліша, то під

²¹ Там же, s. 71.

²² V. Pashuk, *Manifestaciia ideinykh zasad tovarystva “Prosvita” (Za materialamy Ustanovchykh Zboriv)*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 2010, vyp 19, s. 36-38.

²³ O. Barvinskyi, *Spomyny...*, s. 175-181, 199, 207, 213.

²⁴ V. Pashuk, *Tserkovno-relihiina tematyka u pershykh vydanniakh Tovarystva “Prosvity” 1868-1871 rr.*, s. 218.

назвою “Бабуся з того світу: Казка народна про померші душі” воно було надруковане ще в одному виданні “Просвіти” – скомпонованому О. Барвінським посібнику “Руска читанка для низших клас середніх шкіл” (Ч. 1, 1871). У ньому ж укладач, в якості літературного матеріалу для масового читання, запропонував Кулішеве оповідання “Переміна в вовкулаку” та переклад статті О. Білозерського “Різдвяні свята у подолян”. Кілька творів П. Куліша (“Способи узнавати відьм”, “Як знахар управляє бурею”, “О тім як матір виділа мертвого сина”, “Ключи від вирея”, “Чортовий млин”) були оприлюднені О. Партицьким у “Рускій читанці для низших клас середніх шкіл” (Ч. 2) (1871). З праць етнографічного походження редактор також представив “Марка Проклятого” О. Стороженка. З інших творів релігійного спрямування до посібника потрапили “Наука Христова” Олександра Кониського та поезії Тараса Шевченка “Чернець Палій” і “Праведний Максим”. В. Пашук відзначає, що 1871 р. “Просвітою” був оприлюднений вірш Т. Шевченка “На Голгофі”²⁵. Утім, тільки від середини 1890-х рр. аудиторії видань товариства була надана можливість прочитати “Псалми Давидові”, надруковані у збірках “Кобзарь: Вибір поезій для народу” (Т. 2, 1895), “Поезії” (1902) та “Твори” (Т. 1, 1912). Ці видання містили й вірші поета на релігійну тематику.

У першій частині “Рускої читанки” О. Барвінський реалізував плани А. Вахнянина з використання морально-повчального потенціалу повістей Г. Квітки-Основ’яненка (праці “Бог всевідушій” та “О марності сего світу” помістив у рубриці “Статті дидактичні”). 1874 р. “Просвіта” видала твір письменника “Добре роби, добре буде: оповідання для руского народу”.

У 1775 р. видавці львівського товариства зреалізували (щоправда, варіативно) ще одну задумку А. Вахнянина – перевидати відому брошуру Київської громади “Дещо про світ Божий”²⁶. Засновників “Просвіти” вона цікавила як зразковий приклад науково-популярного видання, в якому релігійні відомості були використані для пропагування досягнень науки. Підмурівок традиції утилітарного вживання релігійної лексики у просвітницьких цілях був закладений ще М. Максимовичем у популярній брошурі “Книга Наума о великом Божиим мире” (1833)²⁷. Автор написав цей посібник з природознавства у вигляді катехізису, перемежуючи виклад наукових відомостей зі згадками про Бога та елементами християнського вчення²⁸. Ця ж форма популяризації наукових знань була використана у “Граматиці” П. Куліша та виданнях Київської громади: «Дещо про Світ

²⁵ Там же, s. 232.

²⁶ V. Pashuk, *Manifestacii...*, s. 36-38.

²⁷ N. Sumtsov N. Ph., *Novieishaia poezii...*, s. 4.

²⁸ M. Maksimovich, *Kniha Nauma o velikom Bozhiiem Mirie*, Moskva 1833.

Божий» (1868), «Розмови про небо та землю» (1874) та «Розмови про земні сили» (1875). Останні два тексти, написані «А. Івановим» (полтавським громадівцем Олександром Строніним), були перекладені та оприлюднені діячем Київської та Одеської громад Михайлом Комаровим. У 1875 р. львівська «Просвіта» видала не запропоновану А. Вахнянином книжечку, а ці, більш сучасні її відповідники під назвами «Раскази про сили природи» і «Раскази про небо і землю».

Традиція використання катехітичної форми для пропагування надбань науки та нових форм господарювання існувала і на Галичині. Зокрема, варто згадати запропоновану у читачів книжечку о. Степана Качали «Що нас губить, а що помочи може?» (1870). За спостереженням В. Пашука, проявом секуляризації галицької житійної літератури були спроби піднесення у ній суспільної ролі церкви як національно-духовної опори; популяризації ідей руської державності та етно-політично-церковної соборності²⁹.

Існувало і зворотнє явище, коли просвітники, задля популяризації серед селян-читачів життєписів українських письменників, назви їх біографій уподібнювали до назв житій святих: приміром: «Житє Тараса Шевченка: Читанка для селян і міщан» (1876) Ом. Огоновського або «Іван Котляревський українській письменник. Життєписне оповідання» (1891) Б. Грінченка. Історик читання Роман Голик небезпідставно стверджує, що для національної та культурно-освітньої мобілізації галичан такі життєписи мали відігравати ту ж роль, що й життя християнських святих у церковно-релігійному русі³⁰.

Загалом, при розгляді репертуару видань «Просвіти» звертає на себе увагу досить обмежений перелік релігійних творів авторства наддніпрянських письменників. Серед видань товариства, за рідкими виключеннями, не бачимо «класичних» праць релігійного спрямування, підготованих та виданих братчиками наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. Справа обмежувалася передруком окремих перекладів Св. Писання. Для читачів галицької «Просвіти», переважно вірян греко-католицької Церкви, редактори воліли видавати молитовники та проповіді, написані місцевими священиками. Серед творів наддніпрянців увагу привертала передусім літературні матеріали (зокрема, й релігійного характеру).

Без активного впливу П. Куліша, у період від 1874 р. і до 1884 р. «Просвітою» не було опубліковано жодного релігійного рукопису, підготованого

²⁹ V. Pashuk, *Tserkovno-relihiina tematyka u pershykh vydanniakh Tovarystva "Prosvity" 1868-1871 rr.*, s. 221-226, 229, 233.

³⁰ R. Holyk, *Chytalnia dlia narodu: vydannia "Prosvity", stereotypy masovoi kultury i mentalnist halychan pershykh desiatylit XX st.*, «Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist» 2010, вип. 19, с. 217.

наддніпрянськими авторами. Утім, з початку 1880-х рр. відбувалися зміни редакційної політики. У 1882 р. редакцію календарів товариства очолив студентський товариш Івана Франка Володимир Левицький. Він намагався осучаснити і урізноманітнити змістовне наповнення календарів, зокрема, й за рахунок друку творів наддніпрянців, серед яких мав широке коло контактів. Новаторські підходи не задовольняли керівництво “Просвіти” і вже через чотири роки В. Левицький мусив покинути редакцію. Після його відходу від справ літературна частина календарів скоротилася майже удвоє, що спричинило падіння читацького інтересу³¹. Повторне запрошення на посаду редактора календарів у 1890 р. дозволило В. Левицькому активніше корегувати видавничу політику³² (до 1897 р.), ознайомлюючи просвітян з творчістю ширшого кола наддніпрянських письменників.

До редагованого В. Левицьким ілюстрованого календаря у 1893 р. потрапили такі праці релігійного спрямування: “На святий вечір: Різдвяне оповідання” Олени Бердяєвої (приятельки Олени Пчілки) у перекладі самого В. Левицького; оповідання “Христос воскрес!”; поезія Павла Грабовського “Ідеали” та перекладений цим же поетом вірш “Божий день – нудьга та зради” Інокентія Омудевського (Федорова). “Притчу Христову про сіяча” харківського громадівця Володимира Александрова Іван Франко включив до збірки “Вибір деклямацій для руських селян і міщан” (1902). Ще один вірш того ж автора “Стародавня легенда про ченця, що жив аж триста літ” був надрукований, в якості додатку, у книжечці з оповіданням Ю. Кміта “П’ятдесятлітнє подружжє”. У ілюстрованому календарі на 1907 р. з’явився вірш “Великдень на Україні” І. Рильки (Івана Огієнка). 1912 р. були видані “Твори” Степана Руданського, де можна знайти “ліричні поезії”: “Псалом”, “Соломон”, “Водохрещі Христові”.

Окрім белетристичних творів на релігійні теми, після 1884 р. “Просвіта” видала лише кілька побожних праць інших жанрів. По-перше, то були біблійні переклади. 1890 р. В. Левицький оприлюднив у календарі “Просвіти” два псалми у перекладі В. Александрова, ще один з’явився у наступному числі календаря 1891 р., ще шість – 1892 р.

По-друге, інтерес видавців “Просвіти” привернули твори морально-духовного характеру, написані Львом Толстим для російського “народного” видавництва “Посредник” (1884-1935). У створених ним житіях нового типу (“житіях святих-тружеників”) моральним ідеалом поставали не

³¹ R. Ivanychuk, T. Komarynets, I. Melnyk, A. Serediak, *Narys istorii “Prosvity”*, Lviv-Krakiv-Paris 1993, s. 76.

³² A. Serediak, *“Prosvita” i radykalne seredovyshche Halychyny (Do istorii vzaiemyn Ivana Franka z Tovarystvom)*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 2010, vyp 19, s. 409.

звиклі аскети-відлюдники, а захисники принижених, проповідники любові і прощення³³.

На появу подібних житій вже існував суспільний запит української громадськості. Ще 1883 р. український вчений і активіст Харківського товариства грамотності Микола Сумцов наголошував на потребі переформатування змісту житій святих, призначених для народного читання: замість поширених серед селян морально-аскетичних житій створити життєписи з прикладами служіння ближнім та відстоювання правди³⁴. На Галичині подібну ідею висував о. Гнат Рожанський, пропонував друкувати у виданнях “Просвіти” житія святих, які посвячували себе “загалу” та “ідеї”³⁵.

Першою перекладачкою творів Л. Толстого для товариства стала Марія Загірня (Грінченко). Окремими брошурами були видані опрацьовані нею оповідання “Чим люде живі?” (1884) та “Ганс Егеде: оповіданє про те, як оден чоловік їздив учити Христової віри у холодний край” (1894). Популяризаторка звертала увагу й на твори релігійного спрямування інших російських авторів. Так, у 1894 р. на шпальтах львівської “Зорі” (1880-1897) з’явилася рецензія на книжечку з її перекладом “Оповідання про Хведора Християнина і про друга його Оврама Жидовина” Ніколая Лєскова, в якому автор пропагував віротерпимість “гарних людей” у давнину³⁶. Примітно, що навіть після скасування російським урядом цензурних заборон на друк українських книжок наприкінці 1905 р., ці переклади не були видані на Наддніпрянщині.

Для “Просвіти” твори Л. Толстого перекладали і галицькі активісти: у 1889 р. Кость Паньківський включив власний переклад притчі “Ключийся грішник” до зредагованого ним випуску ілюстрованого календаря “Просвіти”; у збірці “Повістки” (1889) з’явилося перекладне оповідання “Два старці-богомольці”, у календарі (1900) – переклади оповідань “Пропустиш огонь – не погасиш!” і “Як чорт відслужував шматок хліба”.

Місце популярних видань релігійної тематики у видавничих пріоритетах наддніпрянських активістів

Констатація факту незначної кількості опублікованих “Просвітою” релігійних творів наддніпрянських авторів, проковує питання про наяв-

³³ S. An-skii [Sh. Rapoport], *Ocherki narodnoi literatury...*, s. 56, 148-149.

³⁴ N. Sumtsov N. Ph., *Novieishaia poeziia...*, s. 6-7.

³⁵ F. Steblii, *Otets Hnat Rozhanskui – diiach “Prosvity”*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 2010, vyp 19, s. 390.

³⁶ L-ko Kh-na, *Opovistky...*, s. 67-68.

ність у них ненадрукованих рукописів і зацікавленість у їх оприлюдненні на Галичині.

Очевидною причиною зменшення інтересу до підготовки нових рукописів з популярними текстами на релігійну тематику від другої половини 1860-х рр. були цензурні репресії. Якщо науково-популярні брошури подекуди вдавалося протиснути крізь цензурні лещата під виглядом белетристики, то друк україномовних популярних рукописів релігійно-морального змісту до кінця 1905 р. був унеможливлений через існування додаткового контролю з боку Санкт-Петербурзького Духовного комітету, який відхиляв їх на підставі Указу Св. Синоду №2156 від 10 липня 1863 р.³⁷ Єдиним відомим виключенням став переклад Псалтиря, зроблений В. Александровим з єврейської мови і опублікований 1883 р. у Харкові³⁸. Наступні спроби автора видати переклади і переробки релігійних текстів (псалмів, Біблії та Євангелія) були невдалими³⁹.

Сплеск інтересу до створення популярних релігійних творів помітний у 1890-х рр. Так, у 1892 р. Борис Грінченко писав Агатагелу Кримському, що підготував “збірничок” – “сурогат” побожних книг, хоч і сумнівався, що цензура його пропустить⁴⁰. Ймовірно йшлося про “Божу Ниву”, яку так і не вдалося видати⁴¹. Не виключено, що це був не єдиний подібний рукопис Б. Грінченка, оскільки він практикував багаторазові спроби подання своїх праць до різних цензурних комітетів в надії, що якийсь “проскочить”.

Активізація зусиль української інтелігенції у написанні і просуванні через цензурні органи україномовних популярних творів (частина яких мала релігійний характер) посилилася на тлі заснування сталих українських видавничих осередків у Чернігові, Києві, Харкові і Петербурзі у другій половині 1890-х рр. Активіст київського видавництва “Вік” (1895-1918), а пізніше і “Петербурзької “Просвіти”” (“Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг”, 1898-1918) Олександр Лотоцький згадував про цензурний “цвинтар забороненої української літературної продукції”. У наведеному ним мортиролозі (очевидно, не повному) були такі рукописи як “Праведний чоловік” (переклад життя св. Йова, написаного С. Опатовичем), “Під Великдень” Антона Шабленка, “Підліткам на Різдво” Г. Галайди (Гната Хоткевича), “Добра праця” (про життя і ді-

³⁷ TsDIAK Ukraine, f. KMF 19, op. 1, od. zb. 21, s. 162.

³⁸ Aliksandrov V., *Tykhomovni spivy na sviati motivy*, Kharkiv 1883.

³⁹ DAOO, f. 9, op. 1, od.zb. 308, s. 34-34a; TsDIAK Ukraine, f. KMF 19, op. 1, od. zb. 21, s. 30, 162.

⁴⁰ *Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho...*, s. 68-71.

⁴¹ Там же, s. 58-61.

яльність св. Кирила та Мефодія)⁴². Останній текст, написаний М. Комаровим, під різними назвами (зокрема, “Кирило і Мефодій”), не вдалося провести через цензуру від 1880-х рр. Вже у 1898, 1900 і 1901 рр. такі спроби робили засновник “Віку” Сергій Єфремов та чільний діяч “Благодійного товариства...” Петро Стебницький⁴³. Не виключено, що написання М. Комаровим цього твору було інспіроване працею галицького священика Ізидора Шараневича “Св. Кирил і Методій / Після Ф. Паляцького”, яка 1871 р. увійшла до “Рускої читанки для низших клас середніх шкіл” (Ч. 2). Щоправда, праця І. Шараневича була скоріше типовим житійним твором⁴⁴, а рукопис М. Комарова громадівці позиціонували як текст про слов’янських просвітителів. У львівській “Просвіті” він не був виданий, можливо саме через те, що серед її вже існувала брошура про цих святих. У подальшому сліди рукопису втрачаються. У 1906 р. “Благодійне товариство...” видало книжечку «Первоучители славян», але її автором був «А. Ст-кий».

Пожвавилася праця і над підготовкою до друку перекладів Біблійних текстів. До їх звірки і корекції долучилися громадівці Михайло Лободовський⁴⁵ та Павло Житецький, діячі “Віку” Володимир Дурдуківський та Сергій Єфремов⁴⁶. Цензурні питання у Петербурзі залагоджували П. Стебницький і О. Лотоцький, для яких видання українського Євангелія було справою національного значення. Нарешті у 1898-1904 рр. вдалося видрукувати священні тексти, підготовані П. Гулаком-Артемовським і П. Кулішем. Багато зусиль було докладено для проведення через цензуру Євангелія, перекладеного П. Морачевським; у цьому питанні просвітники співпрацювали і з Св. Синодом, і з подільськими священиками, які вичитували рукопис⁴⁷. Подію випуску цього Євангелія, розпроданого у кількості 129 000 примірників, Дмитро Донцов назвав важливим внеском в утвердження української державницької ідеї⁴⁸.

На позір здається, що цензурні заборони мали б стимулювати українську інтелігенцію Наддніпрянщини до апробації своїх текстів у Галичині. Тим більше, що з кінця 1883 р. літературна співпраця значно активізувалася. За свідченням А. Кримського, у той час цензура “зачала вже вкрай придушувати наше письменство”, заборонивши “навіть найневинніші народ-

⁴² O. Lototskyi, *Storinky mynuloho...*, s. 240.

⁴³ ONNB RKP, f. 28, kart. 3, nr 482, s. 7-8; kart. 5; kart. 7, nr 486, s. 26-27.

⁴⁴ V. Pashuk, *Tserkovno-relihiina tematyka u pershykh vydanniakh Tovarystva “Prosvity” 1868-1871 rr.*, s. 230-231.

⁴⁵ ONNB RKP, f. 28, kart. 5, nr 484, s. 40-41.

⁴⁶ S. Yephriemo, *Pro dni mynuli ...*, s. С. 517.

⁴⁷ M. Liuzniak, *Ukrainska naukovo-populiarna knyha kintsia XIX – pochatku XX st. Yak sotsiokulturnyi fenomen: z istorii vynykennia ta stanovlennia*, Lviv 2000, s. 115.

⁴⁸ M. Liuzniak, *Ukrainska naukovo-populiarna knyha...*, s. 247.

ні брошури”, тому від 1883 р. воно “рішуче вже перекочує до Львова”⁴⁹. У квітні 1890 р. Б. Грінченко писав М. Комарову про потребу заснування в Галичині власного видавництва (“повсякчасного притулку”) та згадував про продовження співпраці з “Просвітою”, до якої вже надіслав сім рукописів і планував “виготовити” ще декілька⁵⁰. Утім, аналіз видань “Просвіти” доводить, що ці заклики не стосувалися просування праць релігійного спрямування.

У 1880–1890-ті рр. наддніпрянські активісти переосмислювали модель національної просвіти і, відповідно, місця у ній релігійного виховання і релігійних видань. Способи бачення ситуації різнилися.

Перший підхід до розгляду питання умовно можна пов’язати з іменем О. Лотоцького – вихідця з подільської священницької родини, який в юнацькі роки займався просвітою селян разом з братом-парохом. Для нього україномовні релігійні видання були обов’язковим елементом освітньої системи і “національної культури”. Більш того, засвоєння селянами рідномовного слова Божого він сприймав як основне джерело формування “церковно-національної свідомості”⁵¹. Важливо відзначити, що енергія О. Лотоцького була спрямована на пошуки можливостей друку релігійних праць на території Російської імперії, безпосередньо для потенційних споживачів.

Репрезентантом іншої точки зору був заповзятий ентузіаст популярно-го книговидання Б. Грінченко, чию видавничу діяльність в перспективі поширення української державницької ідеї Д. Донцов оцінив так само високо, як і розповсюдження Євангелія. До того ж, Б. Грінченко від 1880-х рр. мав тісні взаємини з галицькими інтелектуалами, друкував на Галичині свої популярні твори та публіцистичні огляди. Однак в оцінці ролі релігійних популярних видань просвітник виходив з практичних міркувань. Він багато років працював у сільських школах, а потім, як автор і видавець, ретельно відслідковував зміни селянських читацьких зацікавлень. Б. Грінченко добре знав про шанування селянами побожних книг і був переконаний у необхідності поширення у селянському середовищі спеціальним чином написаних україномовних релігійних брошур. Утім, вони не мали для нього самостійного значення. Просвітник розглядав ці видання лише як один з інструментів популяризації українського друкованого слова і виховання національної свідомості. Був впевнений, що поширення релігійних відомостей українською мовою надасть “поваги нашій мові на мужичі очі”: чим більше буде таких книжок, “то менш мужик вважатиме свою мову за

⁴⁹ А. Krymskyi, *Mukhailo Komar...*, s. 358.

⁵⁰ IRNBUB, f. 3(III), od. zb. 40922, s. 1-3.

⁵¹ О. Lototskyi, *Storinky mynuloho...*, s. 383.

“мужичу”⁵². Головним завданням українських просвітників вважав націоналізацію освіти, удоступнення для селян “позитивного” знання, сучасних та класичних творів української та світової літератури. Відповідно саме них прагнув апробувати на Галичині.

Ще більш заповзятим прибічником секуляризації освіти виглядає А. Кримський, який у 1890-х рр. тісно співпрацював з Б. Грінченком на ниві популярного книговидання. Блискучий вчений, філолог і поліглот, він відмовився від пропозиції П. Житецького перекласти Біблію⁵³ – у 1904 р. зізнався Б. Грінченку, що двічі брався за цю справу, але щоразу “знеохочений кидав”: “не лежить моє серце до тієї книжки, перекрученої попівством”. Науковець не бачив у Біблії жодної просвітницької вартості: “Чи варто нам дбати, щоб народ мав у своїх руках тую книжку, де побіч ідеальних навчань є безліч небезпечної нісенітничі? – “Хто не зо Мною, той проти Мене”... – та вже одна оця наука може збавити цілісіньку книжку”⁵⁴. Високо цінуючи літературні, видавничі і товариські контакти з галицькими діячами, він вкрай критично відгукувався про “сервілізм, наймерзennіший клерикалізм”, який, на його думку, був ним притаманний⁵⁵. Зокрема, А. Кримський несхвально сприйняв випуск у Галичині “Малого Кобзаря”, з якого видавці “вхитрилися” зробити “молитвослов”, надавши творам такі заголовки, як “Роздумування о Божім величчю”, “Молитва до Пресвятої Богородиці” тощо⁵⁶.

А. Кримський не першим з наддніпрянців висловлював критичні зауваження щодо “надмірної” релігійності галицьких просвітян. Історик Анатолій Круглашов доводить, що з початку 1870-х рр. Михайло Драгоманов щораз частіше критикував діяльність русинських просвітницьких товариств; не сприймав ретроградства й москвофільства старої генерації “русинських мужів”. Обурювався, що “Галицько-Руська Матиця”, маючи солідний капітал, за 25 років спромоглася видати “2-3 молитовники”, бо дотримувалася принципу, що “для черні досить молитовника і псалтиря”⁵⁷. Певні надії активіст пов’язував із заснуванням “Просвіти”, однак і її діячів звинувачував у клерикалізмі та “ультрамонтанстві”. Намагаючись захистити загальноукраїнську справу від “конфесійного партикуляризму”

⁵² *Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho...*, s. 58-61.

⁵³ Там же, s. 469.

⁵⁴ Там же, s. 358-359.

⁵⁵ Там же, s. 113.

⁵⁶ Там же, s. 114.

⁵⁷ A. Krulashov, *Diialnist prosvitnytskykh tovarystv Zakhidnoi Ukrainy ta problemy natsionalnogo Vidrozhennia u tvorakh Mykhaila Drahomanova*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 2010, vyp 19, s. 611-612.

і претензій на зверхність церков, М. Драгоманов закликав галицьких просвітників “закинути попівську науку – котра підкопана по всьому вченому світу правдивою, свіцькою наукою”, надавати народові “науку про природу й громаду, – а не старі попівські казки про життя святих”. Випрацьовуючи програму національного розвитку українців, мріяв про написання української енциклопедії, а у Галичині бачив своєрідну лабораторію для апробації своїх ідей⁵⁸.

Значення релігії і популярної релігійної книжки для галицьких просвітян

Послідовники ідей Михайла Драгоманова були не лише серед наддніпрянських інтелектуалів. Так, спосіб добору матеріалів для видань “Просвіти” несхвально оцінював Іван Франко: “св. Панелеймон або друга подібна дурниця”, на його думку, плекали селянські забобони. У власній видавничій діяльності, зокрема, у серіях “Дрібна бібліотека” (1878–1879/1880) та “Хлопська бібліотека” (1896), письменник віддавав перевагу публікації творів реалістичного змісту. 1890 р., у складі редакційного комітету з видання творів Тараса Шевченка, відстоював науковий підхід до укладання текстів, конфліктуючи з активістами “Просвіти” Омеляном Огоновським і Юліаном Романчуком, які пропонували розмістити твори за жанровим принципом, зокрема, виділивши “молитви”⁵⁹. Незабаром письменник вийшов зі складу комітету, у роботу якого втручався митрополит Сильвестр Сембратович (1885-1898)⁶⁰. Ще категоричнішими були діячі соціал-демократичного угруповання радикальної партії, які заперечували духовну монополію Церкви⁶¹.

Подібні погляди були одним з крайніх відтінків спектру суспільних візій місця релігії у галицькому суспільному житті і просвітницькій політиці за часів, коли, в умовах наростання тиску з боку російської влади, наддніпрянські політики все більш настійливо розглядали Галичину як “український П’ємонт”. Схарактеризувати значення релігійних видань в утворюваному всеукраїнському видавничому культурному просторі вар-

⁵⁸ Tamže, s. 612-613.

⁵⁹ A. Serediak, “Prosvita” i radykalne seredovyshe ..., s. 403, 407-408, 410.

⁶⁰ N. Kolb, *Konservatyvno-klerykalna / khrystyiansko-suspilna techiia i narodovtsi u 1880-1890-kh rr.*, Osobystyi arkhiv Natalii Kolb, Rukopys 2018, s. 7.

⁶¹ O. Arkusha, *Ukrainskyi natsionalno-politychnyi rukh u Halychyni naprykintsi 80-kh rr. XIX st.*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 1997, nr 3-4, s. 135-136.

то не лише з перспективи потреб наддніпрянців, а й з огляду на специфіку галицької ситуації, в якій народовцям довелося розгортати роботу “Просвіти”. Утверджуючи свої позиції на галицькій політичній сцені, вони му-сили рахуватися з домінуванням у суспільстві патріархальних уявлень⁶², зважувати на високий авторитет греко-католицької Церкви й враховувати специфіку взаємодії з політичними групами, які з нею активно співпрацювали. На відміну від Наддніпрянщини, на Галичині саме духовенство довгий час відіграло “роль «проводиря» українського народу”⁶³.

Народовці – активісти “Просвіти” – опинилися “між двох огнів”. Для більш радикальної частини діячів українського національного руху (і Галичини, і Наддніпрянщини) їхня позиція була занадто “клерикальною”. З іншого, боку, утвердження ними пріоритетності національного принципу перед релігійним, викликало критику духовенства. Зважуючи на релігійність галичан і потребуючи підтримки як вищого кліру, так і місцевих душпастирів (фактично єдиних представників національної інтелігенції на місцях⁶⁴), просвітяни не могли відмовитись від друку побожних видань: увага до випуску релігійної літератури сприяла утвердженню молоді інституції у тогочасному видавничому просторі та у суспільстві⁶⁵. За зауваженням Н. Колб, вірність греко-католицькому обрядові, проголошена одним із постулатів діяльності народовської течії, обґрунтовувалася національною доцільністю⁶⁶.

Суто арифметично серед видань товариства домінувала світська друкована продукція: серед 308 книжечок, виданих до 1908 р. було тільки 11 релігійних⁶⁷. Щоправда, число релігійних публікацій збільшується, якщо враховувати не тільки окремі брошури, але й праці у збірниках. Від 1868 р. до 1871 р. було опубліковано 28 матеріалів духовної тематики: 16 – виключно релігійно-церковного спрямування, а 12 друків поєднували релігійні й світські елементи⁶⁸. У 1872–1876 рр. інституція випустила 54 видання, у десяти з яких світ побачили 12 праць на церковно-релігійну тематику⁶⁹. До цього треба додати згадані вище видання світського характеру, написані з використанням релігійної лексики, а також те, що очільники “Просвіти” активно закупували релігійні книжки інших видавництв

⁶² М. Mudryi, *Sproby ukraïnsko-polskoho porozuminnia v Halychyni (60-70-i roky XIX st.)*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 1997, вып 3-4, s. 67, 84.

⁶³ N. Kolb, *Konservatyvno-klerykalna ...*, s.4-6.

⁶⁴ Там же, s. 8.

⁶⁵ V. Pashuk, *Tserkovno-relihiina tematyka u vydanniakh “Prosvity” 1872-1876 rr...*, s. 335.

⁶⁶ N. Kolb, *Konservatyvno-klerykalna ...*, s. 4-6.

⁶⁷ M. Lozynskyi, *Sorok lit diïalnosti...*, s. 51.

⁶⁸ V. Pashuk, *Tserkovno-relihiina tematyka u pershykh vydanniakh Tovarystva “Prosvity” 1868-1871 rr.*, s. 218, 221, 229, 233.

⁶⁹ Tenže, *Tserkovno-relihiina tematyka u vydanniakh “Prosvity” 1872-1876 rr.*, s. 335.

для поповнення центральної і місцевих бібліотек. Так, 1869 р. придбали 1050 примірників виданого у Відні “Молитвослова” І. Пулюя⁷⁰. Від 1895 р. у читальнях “Просвіти” осідали релігійні видання Василянського Чину Святого Йосафата⁷¹ та, ймовірно, популярні релігійні журнали – члени товариства з числа душпастирів опікувалися поповненням бібліотек літературою духовно-релігійного змісту, а вміст фондів фіксувався на консисторському рівні⁷². На зламі століть свою читацьку аудиторію мали: журнал для народу “Місіонер” (Жовква, 1897–1899, 1916–1944) та додаток до нього “Місіонарчик” (1903–1939), газета “Посланник”, “Письмо церковно-народне” (Бережани-Перемишль, 1889–1911), “Друг народа” (1896) та ін.⁷³

Пропагування релігійних видань узгоджувалося зі стремлінням народів до взаємодії з Церквою. Весь шлях становлення “Просвіти” був невіддільним від ролі релігійного чинника у політичному житті регіону. У 1860–1880-х рр. народівці, займаючи підпорядковане становище у національному русі⁷⁴, мусили конкурувати за культурний вплив на суспільство із старорусинами (русофілами), легітимності яким надавала не тільки участь у подіях 1848 р., а й близькість до греко-католицької ієрархії⁷⁵. У 1867 р. за почином чільного представника русофілів, священика і письменника Івана Наумовича постали перші в краю читальні, які були в руках духовенства з його партії⁷⁶. І. Наумович, який похвально відгукнувся про вихід першої книжечки “Просвіти”⁷⁷, у 1874 р. заснував конкурентне “Общество им. К. Качковського”⁷⁸, яке теж видавало просвітницькі брошури (частково з подібною тематикою⁷⁹), але на інакших ідеологічних засадах. Отримуючи офіційну фінансову допомогу, це товариство не вимагало вступних внесків і було доступне для селян⁸⁰. По стороні русофілів були “ряди передплатників, традиція, оперта о церковчину і вироблені сили

⁷⁰ I. Belei, *Dvadtsiat i piat lit...*, s. 22–23, 35.

⁷¹ M. Lozynskiy, *Relihiino-osvitnie knyhovydavnytstvo v Ukraina: istoriia ta suchasnist-*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 2010, vyp 19, s. 123–24.

⁷² N. Kolb, *Hreko-katolytske parafialne dukhovenstvo u chytalnianomu rusi v Halychyni (kinets XIX st.)*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 2010, vyp 19, s. 330–331.

⁷³ A. Kravchuk, *Indeks ukrainskoi katolytskoi periodyky Halychyny. 1871–1942*, Lviv 2000, s. 123–124.

⁷⁴ O. Arkusha, *Ukrainskyi natsionalno-politychnyi rukh...*, s. 128.

⁷⁵ Тамже, s. 124; M. Mudryi, *Sproby ukrainsko-polskoho porozuminnia...*, s. 66–67.

⁷⁶ *Propamiatna knyha...*, s. 31, 38–39.

⁷⁷ M. Lozynskiy, *Sorok lit diialnosti...*, s. 50.

⁷⁸ R. Ivanychuk, T. Komarynets, I. Melnyk, A. Serediak, *Narys istorii “Prosvity”...*, s. 34–35.

⁷⁹ R. Holyk, *Chytalnia dlia narodu...*, s. 239–240.

⁸⁰ Zh. Kobza, *“Prosvita” – svitlo, znannia, dobro i volia ukrainskoho narodu (Do 125-richchia z dnia zasnuvannia)*, Drohobych 1993, s. 16.

писателів, а передовсім Наумович і взагалі ціла тодішня руська публічна опінія”⁸¹. І. Франко в юності перебував під впливом лідера русофілів, як найвищого на той час авторитету в літературних колах⁸². Та й пізніше прикладами “справді народного читання” називав “Науку” І. Наумовича та “Батьківщину” М. Драгоманова⁸³.

Свою чергою, дільність “Просвіти”, яка з 1870-ті рр. набула значення представницького органу народовців⁸⁴, мала засаду поступового приєднання прибічників русофілів до “ідеї народної”⁸⁵.

Активістам “Просвіти” залежало на отриманні благословення їхньої діяльності з боку представників церковної ієрархії. Так, у 1869 . архієпископ Іосиф Сембратович ухвалив видання “Просвітою” україномовного “Катехизису для дітей греко-католицького обряду” о. Кирила Селецького⁸⁶. На початку 1880- х рр., вже на посаді митрополита (1870-1882), І. Сембратович став одним з захисників “Просвіти” у Сеймі (разом з єпископом Іваном Ступницьким та заступником маршалка Сейму о. Степаном Качалою)⁸⁷, що не заважало контактам з русофілами. Після невдалої спроби митрополита залагодити справу “погодження сторонниць руских”, він мусив відмовитися від ідеї ствердження Церкви як ролі духовної та політичної надсили⁸⁸. 1882 р. І. Сембратовича було відсторонено від керування через брак дисципліни та москвофільські погляди священників, а новий митрополит С. Сембратович, повільно долаючи русофільську орієнтацію, від 1890 р. став почесним провідником “клерикального” народовецького табору⁸⁹. Консервативні народовці, очолювані братами Барвінськими, виступали за окремішність українського народу та вірність Церкві. Саме тоді редакцію календарів “Просвіти” вдруге покинув активний прихильник цієї політичної групи В. Левицький. Натомість інша частина народовців, на чолі з Ю. Романчуком, прийняли ліберальну ідеологію й були відкриті на коаліцію з русофілами й радикалами⁹⁰, поза тим,

⁸¹ *Propamiatna knyha...*, s. 31, 38-39.

⁸² A. Serediak, “*Prosvita*” i radykalne seredovyshche ..., s. 396.

⁸³ R. Holyk, *Chytalnia dlia narodu...*, s. 241.

⁸⁴ M. Mudryi, *Sproby ukrainsko-polskoho porozuminnia...*, s. 94.

⁸⁵ I. Belei I., *Dvadtsiat i piat lit...*, елей I. s. 40.

⁸⁶ V. Pashuk, *Tserkovno-relihiina tematyka u pershykh vydanniakh Tovarystva “Prosvity” 1868-1871 rr.*, s. 218-219.

⁸⁷ A. Serediak, “*Prosvita*” i radykalne seredovyshche ..., s. 400.

⁸⁸ M. Mudryi, *Sproby ukrainsko-polskoho porozuminnia...*, s. 105.

⁸⁹ M. Nowak, *Dva svity: Problema natsionalnoi identyfikatsii Andreia Sheptytskoho v 1865-1914 rokakh*, per. A. Pavlyshun, Lviv 2023, s. 182, 185, 326.

⁹⁰ N. Kolb, *Khrystiansko-suspilna techiia i natsionalna demokratiiia (1895–1899 rr.)*, Osobystyi arkhiv Natalii Kolb, Rukopys 2018, s. 4-5, 9-10.

що читальні і бібліотеки “Просвіти” отримали суперників ще й у таборі прихильників радикально-поступових ідей⁹¹, які критикували “клерикалізм” народовців.

На зламі XIX–XX ст. на підтримку “Просвіти” прийшло нове покоління високоосвіченого духовенства, видатним представником якого був о. Андрей Шептицький (від 1899 р. – єпископ у Станіславові, від 1901 р. – митрополит Галицький). За твердженням Магдалени Новак, він не сприймав дійсність з національного погляду, а дивився на світ крізь призму релігійних проблем. Однак саме в період єпископського та архієпископського служіння о. А. Шептицького максимальної ваги набула проблема погодження загальнохристиянських цінностей з українськими національними прагненнями⁹². Супроти думки митрополита Юліяна Куїловського (1899-1900), який вважав, що читальні “Просвіти” завдають селянам більше шкоди, ніж користі, тоді ще архієпископ закликав священників працювати в читальнях. Для нього український люд був не “нижчою верствою”, а “нашою силою”⁹³.

Представники духовенства значною мірою сприяли становленню “Просвіти”. За В. Пашуком, галицькі народовці, які за соціальним статусом представляли світську інтелігенцію, за походженням, за незначним винятком, були синами греко-католицьких парохів⁹⁴. Ж. Кобза стверджує, що священниками були до 40% членів “Просвіти”⁹⁵. Серед засновників товариства були такі визначні постаті греко-католицького духовенства, як о. Степан Качала, о. Йосип Заячківський, о. Михайло Цегельський; серед активістів виділялися о. Омелян Огоновський, о. Василь Ільницький, о. Іван Ступницький, о. Гнат Рожанський, о. Теодозій Лежогубський⁹⁶ та ін. Співпрацюючи з товариством, вони “формували позитивний суспільний образ новозаснованої інституції”⁹⁷.

Активна взаємодія з духовенством сприятливо позначилась на розгортанні інституційної мережі товариства, зростанні її популярності серед селянства. Греко-католицькі парафіяльні душпастирі-народовці влаштовували лекції для селян, входили до читальняних гуртків, їздили

⁹¹ R. Holyk, *Chytalnia dlia narodu...*, s. 240-241.

⁹² M. Nowak, *Dva svity...*, s. 319.

⁹³ Zh. Kobza, “*Prosvita*” – *svitlo...*, s. 17-22, 74, 111.

⁹⁴ V. Pashuk, *Hreko-katolytske dukhovenstvo – vazhlyvyi sotsialnyi chynnyk fopmuvannia tovarystva “Prosvita”*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 2020, vyp 33, s. 39.

⁹⁵ Zh. Kobza, “*Prosvita*” – *svitlo...*, s. 69, 73.

⁹⁶ Tamže, s. 74; M. Lozynskyi, *Relihiino-osvitnie knyhovydavnytstvo...*, s. 123.

⁹⁷ V. Pashuk, *Hreko-katolytske dukhovenstvo...*, s. 47.

з доповідями по селах, працювали у філіях і читальнях “Просвіти”⁹⁸. Зрештою, від 1891 р. до 1908 р. число читалень “Просвіти” зросло з 5 до 2048⁹⁹, у 1914 р. їх було вже понад три тисячі, у той час, як “Общество ім. Качковського” мало біля 300 читалень¹⁰⁰.

Священики впливали і на видавничу політику товариства. Приміром, о. Й. Заячківський ще на установчих зборах запропонував видавати календар для народу¹⁰¹, а о. Г. Рожанський виконував функції експерта видань товариства¹⁰². Авторами “Просвіти” були о. С. Качала, о. Ом. Огоновський, о. Т. Лежогубський, о. К. Селецький, о. Тит Войнаровський. “Устави церковні” принаймні від 1909 р. редагував о. Микола Галянт¹⁰³.

Висновки

У Наддніпрянській Україні провідну роль у підготовці популярних рідномовних релігійних видань відігравала національно орієнтована світська інтелігенція – братчики та представники громадівських кіл. З другої половини 1860-х рр., в умовах цензурних обмежень, цей процес набув галицького виміру.

Аналіз видавничої продукції “Просвіти” підважує тезу про те, що цензурні заборони стимулювали апробацію релігійних творів наддніпрянців на території “українського П’ємонту”. Після періоду активної заангажованості у справі товариства П. Куліша, не помітно виразної зацікавленості наддніпрянських просвітян у друці цього роду праць на шпальтах видань інституції. Натомість для народовців звертання до релігійної теми було принциповим з огляду на роль Греко-католицької церкви у суспільному і національному житті. Налагодження діяльності “Просвіти” залежало від підтримки священиків і у внутрішньополітичній боротьбі, і у просвітянській справі, що спонукало до взаємодії у підготовці релігійних праць, відповідних інтересам галицького селянства. Твори наддніпрянців представляли інтерес передусім як зразки національної літератури. Очільники товариства обирали для друку літературні матеріали (від поетичних біблійних перекладів до художніх творів і праць етнографічного походжен-

⁹⁸ N. Kolb, *Hreko-katolytske parafialne dukhovenstvo u chytalnianomu rusi v Halychyni (kinets XIX st.)*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 2010, вип 19, s. 330-332.

⁹⁹ *Propamiatna knyha...*, s. 28-48.

¹⁰⁰ Zh. Kobza, “*Prosvita*” – *svitlo...*, s. 111.

¹⁰¹ V. Pashuk, *Hreko-katolytske dukhovenstvo...*, s. 41.

¹⁰² F. Steblii F., *Otets Hnat Rozhanskui...*, s. 390.

¹⁰³ *Tovarystvo „Prosvita” u Lvovi...*, s. 3.

ня), які б поширювали загальноукраїнські мовні стандарти, формували національний культурний ландшафт.

Ширша соціальна база національного руху і більш сприятливі політичні умови спонукали діячів “Просвіти” узгоджувати національне питання з релігійним. У той же час наддніпрянські просвітники мусили реагувати на загрози знищення національних культурних форм, тому передусім всіляко дбали про підвищення культурного статусу української мови і літератури. Вони активніше за галичан інструменталізували та утилітаризували зацікавлення селян релігійною тематикою для вирішення завдань соціального і націєтворчого характеру: пропагування наукових знань і нового способу життя, виведення сільських мешканців з-під впливу агресивно насадженого російського культурного продукту і залучення до орбіти українського друкованого слова.

Звертає на себе увагу відсутність зреалізованих спроб видання у Галичині релігійних праць, відхилених цензурою у 1864-1905 рр. У більшості випадків на шпальтах видань “Просвіти” передруковувалися раніше оприлюднені твори. Нові праці, приміром, переклади М. Загірньої, відповідали видавничій політиці львівської “Просвіти” і не перевидавалися для наддніпрянських читачів після скасування цензурних обмежень, як і частина давніших (крім художніх творів).

З ініційованих братчиками і підтриманих громадівцями планів видання різних видів релігійної лектури для народного читання, притлумлених в у мовах цензурного тиску, на межі століть активно просувався лише проєкт підготовки і випуску україномовних Євангелій, який набув символічного значення для утвердження національної ідеї. Переклади Св. Письма призначали для найширшого кола читачів. Однак спеціальні зусилля докладалися до їх поширення у селянському середовищі. Зрештою, після 1905 р. в українських каталогах популярних книг укладачі найчастіше пропонували читачам Євангеліє П. Морачевського, виданий “Благодійним товариством...” життєпис Кирила і Мефодія, а також науково-популярні і соціально-політичні брошури, в яких вербальне обрамлення релігійного характеру використовувалося як рекламна рамка пропагування “раціональних” знань та політичних гасел (як у творах М. Драгоманова “Рай і поступ”, “Заздрі боги” та ін.)¹⁰⁴.

Інтелектуальне поле і у Галичині, і у Наддніпрянщині не було однорідним. Галицькі радикали і соціал-демократи віддавали перевагу виданню світської літератури. Водночас для частини наддніпрянських інтелектуалів (у тому числі тісніше пов’язаних з священницькими колами) рідномов-

¹⁰⁴ *Propamiatna knyha...*, s. 91.

ні релігійні книжки були невід'ємною складовою національної культури. У 1909 р. співробітники редакції часопису “Рідний Край” (1905-1916), разом з сестрою М. Драгоманова Олену Пчілкою, обґрунтовували потребу залучення священників до “справи українського самопізнання”, нагадуючи про “почесне становище” духовенства в “галицько-українському національному відродженні”¹⁰⁵.

Bibliografia

Archiwalia

- Archiwum Regionalne Obwodu Odeskiego, f. 9. Otdielnyii tsenzor po vnutrienni tsenzuric v h. Odessie, op. 1, od. zb. 308 Pieriepiska s Hlavnym Upravlieniem po dielam piechati o razreshiennykh i zapreszchiennykh k izdaniiu proizviedieniach Pushkina, Tobilievicha, Hrinchenko i dr. avtorov na ukrainskom yazykie.
- Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie, f. KMF 19. Dokumenty z istorii ukrainskoi kultury i revoliutziinoho ruhu, op. 1, od. zb. 21. Dielo o razreshenii Hlavnoho Upravlieniia po dielam pieczati izdaniia oper, piesien, stichov i dr proizviedienii na ukrain-skom yazykie.
- Dział rzadkich publikacji i rękopisów Odeskiej Narodowej Naukowej Biblioteki, f. 28. Phond M. Ph. Komarova, kart. 3, nr 482. S. Yephriemov; kart. 5, nr 484. M. Lobodovskyi; kart. 7, nr 486. P. Ya. Stebnytskyi.
- Instytut Rękopisów Biblioteki Narodowej Ukrainy im. W. Wernadskiego, f. 3(III). Kompleksny phond „Lystuvannia. Zibrannia lystiv vydatnykh diiachiv nauky i osvity XVII – XX st”, od. zb. 40922. Komarovu M. Ph. B. Hrinchenko.

Prasa

- Krymskui A., *Mukhailo Komar*, “Zoria” z 15(27) IX 1896, nr 18.
- L-ko Kh-na, *Opovistky i krytychni zamitky*, “Zoria” z 1 (13) II 1894, nr 3.
- Ivivski vydania Panteleimona Kulisha*, “Zoria” z 15(27) IV 1882, nr 8.
- Red[aktsiia] “Ridnoho Kraiu”, “*Chasopis dlia batiushok i matushok*”, “Ridnyi Krai” 1909, nr 10.
- Voronyi M., *Panteleimon Kulish*, “Zoria” z 15(27) II 1897, nr 4.

Wydawnictwa źródłowe

- Aliexsandrov V., *Tykhomovni spivy na sviati motivy*, Kharkiv 1883.
- An-skii S. A. [Sh. Rapoport], *Ocherki narodnoi literatury*, Sankt-Peterburg 1894.
- Barvynskyi O., *Spomyny z moho zhyttia. Persha chast*, Lviv 1912.
- Belei I., *Dvadtsiat i piat lit istorii T-va „Prosvity”*, Lviv 1894.
- Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho (1890-1941)*, red. O.D. Vasyliuk; red. L. V. Matvieieva, t.1 (1890-1917), Kyiv 2005.
- Hrinchenko B., *P. A. Kulish. Biographicheskii ocherk*, Chernihov 1899.
- Lozynskyi M., *Sorok lit diialnosti „Prosvity”: V 40-litnii yuvilei Tovarystva*, Lviv 1908.
- Lototskyi O., *Storinky mynuloho*, t. II, Varshava 1933.

¹⁰⁵ Red[aktsiia]. “Ridnoho Kraiu”, “*Chasopis dlia batiushok i matushok*”, “Ridnyi Krai”, 1909, nr 10, s. 14

- Maksimovich M., *Kniha Nauma o velikom Bozhiem Mirie*, Moskva 1833.
- Propamiatna knyha: pershyi ukraïnskyi prosvitno-ekonomichnyi konhres, ulazhenyi Tovarystvom „Prosvita” v sorokalittia zasnuvannia u Lvovi v dniach 1 i 2 liutoho 1909 roku: Protokoły i rephearty*, Lviv 1910.
- Sumtsov N. Ph., *Novieishaia poeziiia kak obrazovatelnoie sriedstvo dlia kriestian*, Kharkiv 1883.
- Tovarystvo „Prosvita” u Lvovi: pokazhchik vydan. 1868-1939: [kataloh]*, oprac.: O. H. Berbeka, L. V. Holovata, Lviv 1996.
- Yephriemov S., *Pro dni mynuli (spohady)*, Kyiv 2011.

Opracowania

- Arkusha O., *Ukrainskyi natsionalno-politychnyi rukh u Halychyni naprykintsi 80-kh rr. XIX st.*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 1997, nr 3-4, s. 118-138.
- Dzera O. V., *Istoriia ikraïnskikh perekladiv Sviatoho Pysma*, “Inozemna filolohiia” 2014, nr 127, s. 214–222.
- Hnatenko A. L., Kotenko T. I., *Pereklady Pylypa Morachevskoho knyh Novoho Zavitu ta Psaltyria ukrainskoiu movoiu seredyny XIX st. (oryhinaly ta spysky u knyhoskhovyshchakh Rosii ta Ukrainy)*, “Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy” 2007, вип. 12, с. 154–177.
- Holyk R., *Chytnia dlia narodu: vydannia “Prosvity”, stereotypy masovoi kultury i mentalnist halychan pershykh desiatylit XX st.*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 2010, вип. 19, с. 217-244.
- Honchar O., *Mykola Kostomarov: postat istoryka na tli epokhy*, Kyiv 2017.
- Ivanychuk R., Komarynets T., Melnyk I., Serediak A., *Narys istorii “Prosvity”*, Lviv-Krakiv-Paris 1993.
- Kobza Zh. M., “Prosvita” – svitlo, znannia, dobro i volia ukrainskoho narodu (*Do 125-richchia z dnia zasnuvannia*), Drohobych 1993.
- Kolb N., *Hreko-katolytske parafialne dukhovenstvo u chytnianomu rusi v Halychyni (kinets XIX st.)*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 2010, vyp 19, s. 329- 335.
- Kolb N., *Konservatyvno-klerykalna / khrystiansko-suspilna techiia i narodovtsi u 1880-1890-kh rr.*, Osobystyi arkhiv Natalii Kolb, Rukopys 2018.
- Kolb N., *Khrystiansko-suspilna techiia i natsionalna demokratiia (1895–1899 rr.)*, Osobystyi arkhiv Natalii Kolb, Rukopys 2018.
- Kravchuk A., *Indeks ukrainskoi katolytskoi periodyky Halychyny. 1871-1942*, Lviv 2000.
- Kruhlov A., *Dialnist prosvitnytskykh tovarystv Zakhidnoi Ukrainy ta problemy natsionalnoho Vidrozhennia u tvorakh Mykhaila Drahomanova*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 2010, vyp 19, s. 611-614.
- Liuzniak M., *Ukrainska naukovo-populiarna knyha kintsia XIX – pochatku XX st. Yak sotsiokulturnyi fenomen: z istorii vynykennia ta stanovlennia*, Lviv 2000.
- Lozynskyi M., *Relihiino-osvitnie knyhovydavnytstvo v Ukraina: istoriia ta suchasnist–*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 2010, vyp 19, s. 122-126.
- Mesha V. H., *Uchast pravoslavnoho dukhovenstva v ukrainskomu natsionalnomu vidrozhenni ostannioi chverti XIX st.*, “Naukovi pratsi. Istoriia” 2009, t. 94, vyp. 81, s. 19-22.
- Mudryi M., *Sproby ukrainsko-polskoho porozuminnia v Halychyni (60-70-i roky XIX st.)*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 1997, vyp 3-4, s. 58-117.
- Nakhlik Ye., *Bibliia v perekladakh Panteleimona Kulisha*, “Roczniki Humanistyczne” 1996, t. XLIV, zeszyt 7, s. 129-144.
- Nakhlik Ye., *Osoblyvosti relihiino-filisifskoho svitohliadu Panteleimona Kulisha*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 2006-2007, vyp. 15, s. 487-497.

- Nakhlik Ye., *Svitohliad i tvorchist Panteleimona Kulisha*, Lviv 2007, t.2.
- Nowak M., *Dva svity: Problema natsionalnoi identyfikatsii Andreia Sheptytskoho v 1865-1914 rokakh, per. A. Pavlyshun*, Lviv 2023.
- Pashuk V., *Hreko-katolytske dukhovenstvo – vazhlyvyi sotsialnyi chynnnyk fopmuvannia tovarystva “Prosvita”*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 2020, vyp 33, s. 38-49.
- Pashuk V., *Manifestaciia ideinykh zasad tovarystva “Prosvita” (Za materialamy Ustanovchykh Zboriv)*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 2010, vyp 19, s. 34-56.
- Pashuk V., *Tserkovno-relihiina tematyka u pershykh vydanniakh Tovarystva “Prosvity” 1868-1871 rr.*, “Istoriia religii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk” 2014, kn. 1, s. 217-235.
- Pashuk V., *Tserkovno-relihiina tematyka u vydanniakh “Prosvity” 1872-1876 rr.*, “Istoriia religii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk” 2016, ch. 1: Tserkovna istoriia, s. 323-337.
- Raikivskiy I., *Ideia ukrainskoi sobornosti v pidavstriiskii Halychyni (XIX – pochatok XX stolit-tia)*, Ivano-Frankivsk 2016.
- Sereda O., *Idei “orhanichnogo rozvoiu” na storinkakh chasopysu “Rus” (1867)*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 2010, vyp 19, s. 64-76.
- Serediak A., *“Prosvita” i radykalne seredovyshche Halychyny (Do istorii vziatymyv Ivana Franka z Tovarystvom)*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 2010, vyp 19, s. 394-413.
- Steblii F., *Otets Hnat Rozhanskui – diiach “Prosvity”*, “Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist” 2010, vyp 19, s. 388-393.
- Stepanenko H., *Kulturno-osvinitna diialnist pravoslavnoho dukhovenstva Podillia (XIX – pochatok XX st.)*, “Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.”, 2001, vyp. II, s. 214-227.
- Zbozhna O., *Dovha i nelehka doroha do ukrainskoho narodu Sviatoho Pysma v perekladi P. Kulisha, I. Puliuia, I. Nechuia-Levytskoho (Do 90-richchia vid dnia pamiaty Ivana Puliuia)* [w:] *Vydatni postati v ukrainskii kulturi i nautsi: zb. pr.*, Ternopil 2008, t. 4, s. 302–308.

The role of the Ukrainian intelligentsia in preparing religious publications for the peasantry of Dnieper Ukraine: the Galician dimension

Summary

The article presents the role of the Dnieper Ukrainian intelligentsia in preparing religious publications for the peasantry and the experience of approving these texts in the editions of Lviv's “Prosvita”. It considers the designation of such publications within educational and nation-building projects. The issue is examined in the context of a brief history of publishing popular religious books in Dnieper Ukraine and determining the significance of these publications in the social life of Galicia.

Keywords: religious publications, Ukrainian intelligentsia, peasant enlightenment, Lviv's “Prosvita”, Ukrainian nation-building project